Kirurgen vid Tornedalens järn- och kopparbruk

Anthoni Fleischer och sjukdomarna i Svappavaara på 1660-talet

Per-Olof Snell

Kirurgen Anthoni Fleischer hade redan före sin verksamhet i Tornedalen en mångårig yrkesbakgrund. Det tidigaste hittills kända belägget är från Frösö skans i Jämtland. Den 3 september 1651 befallde landshövdingen Hans Strijk i Härnösand befallningsmannen Lars Eriksson att till skansbarberaren Mäster Antonius Fleischer utbetala 100 daler silvermynt, motsvarande 250 daler kopparmynt, som avkortning på hans lön för 1650. Fleischer kvitterade själv beloppet i en tyskspråkig skrivelse och betecknade sig där som *Chirurgus*. I en annan handling använde han titeln *Barbier und Wundartz*, barberare och sårkirurg. Titlarna och benämningen mäster visar att han var en yrkesutbildad barberarkirurg med mästarkompetens. Vid Frösö skans hörde han som skansbarberare till officerskåren och den militära stabens specialister. Det är möjligt, men ännu inte belagt, att han hade tjänstgjort under balttysken Hans Strijk redan 1644, då denne som överste och kommendant i Jämtland deltog i försöket att återta Frösö skans från danskarna.

Under 1651 lämnade Fleischer den militära tjänsten och flyttade till Härnösand. Där köpte han en gård av Lars Pedersson Böckland för 410 daler; köpet uppbjöds första gången vid rådhusrätten den 17 januari 1652. Om hans medicinska verksamhet i staden är endast en rättstvist från 1653 känd. Förridaren Mats Nilsson i Medelpad hade anlitat Fleischer för att återställa sin hustru till hälsan och utlovat 13 riksdaler för behandlingen. Enligt Mats Nilsson hade hustrun emellertid inte blivit frisk av de drycker Fleischer gett henne, utan i stället fått sin ohälsa förvärrad. Fleischer förnekade anklagelsen, kallade Mats Nilsson lögnare och hävdade att hans medikamenter hade gjort hustrun bättre, inte sämre. Rätten tog inte ställning till själva behandlingen utan dömde Fleischer att böta sex mark för sina skällsord.

Fleischers fortsatta verksamhet i Härnösand är okänd. Den 27 mars 1658 sålde han sin gård till den ”vällärde” Abraham Pedersson för 600 daler och flyttade därefter till Torneå. Där kan han beläggas från slutet av 1650-talet och kom snart att knytas till bröderna Mommas gruv- och bruksverksamhet. Den 21 januari 1660 utfärdade han ett egenhändigt intyg om ett våldsamt bråk vid masugnen i Junosuando, där vallonen och kolaren Peter Servio hade angripit och skadat kopparbrukets föreståndare Nicolaus Lemoin samt bruksägaren Jacob Momma. Fleischer verkade från Torneå under åren 1659–1663 och därefter i Svappavaara 1664–1669.

På 1660-talet bedrevs gruvdrift, järn- och kopparframställning i en av Sveriges mest avlägsna regioner. Vid järngruvan och masugnen i Junosuando, hammarsmedjorna i Kengis och koppargruvan och hyttan i Svappavaara arbetade gruvarbetare, soldater och hantverkare i en farlig miljö där olyckor och sjukdomar var en del av vardagen. Mitt i denna verksamhet verkade kirurgen Anthoni Fleischer som tidigare tjänstgjort som skansbarberare vid Frösö skans och därefter bedrivit medicinsk verksamhet i Härnösand. Genom några bevarade brev från år 1663 får vi en ovanligt levande inblick i hans arbete – från svåra skallskador, infektioner och skörbjugg till beställningar av mediciner av olika slag samt kirurgiska instrument från Holland.

Inledning

Under 1600-talets mitt gjordes försök att utveckla gruvdriften och metallframställnigen i de nordligaste delarna av Sverige. Verksamheten som inletts av Arendt Grape kom senare att främst finansieras av de holländska bröderna Abraham och Jacob Momma i Stockholm. Gruv- och bruksdriften lockade arbetare från flera delar av Europa. Här fanns valloner, tyskar, holländare som arbetade sida vid sida med lokala arbetare, soldater och samer. Arbetsmiljön var riskfylld: ras i gruvan och tunga arbetsmoment ledde ofta till svåra skador. Sjukdomar spreds lätt i den isolerade miljön och tillgången till medicinsk hjälp var begränsad.

I denna miljö verkade kirurgen Anthoni Fleischer från Torneå åren 1659–1663 och därefter i Svappavaara 1664–1669. Den första gången han närvaro vid bruket säkert kan beläggas i källorna är den 21 januari 1660 då han lämnar ett egenhändigt intyg om ett våldsamt bråk vid masugnen i Junosuando. Vid detta tillfälle hade vallonen och kolaren Peter Servio angripit och skadat föreståndaren vid kopparbruket, Nicolaus Lemoin, samt bruksägaren Jacob Momma som då inspekterade bruket.

I Momma-Reenstierna samlingen har tre brev återfunnits som Fleischer 1663 skrev till sina uppdragsgivare i Stockholm. Tillsammans med ett brev 1663 från hans hustru Catharina Pastor till bröderna Momma ger dessa dokument en ovanligt konkret bild av en kirurgs arbete i ett gruvsamhälle på 1600-talet. Breven berättar om svåra olyckor vid gruvan, behandlingar av sjukdomar som feber, infektioner och skörbjugg, samt om de mediciner och instrument som behövdes för arbetet. De visar också vilka svårigheter som kunde uppstå när läkemedel, pengar och personal skulle hanteras i ett avlägset brukssamhälle långt från rikets centra.

Inför en resa till Svappavaara skriver Anton Fleischer den 2 april 1663 från Torneå ett brev på tyska till Abraham och Jacob Momma som visar distansen mellan arbetstagaren och de nobla arbetsgivarna i Stockholm. Brevet lyder i översättning som följer:

Lovad vare Gud.

Mina trogna, högt aktade och särskilt högt ärade herrar patroner, min tjänstvilliga hälsning. Jag låter härmed mina högt ärade herrar veta att jag, om Gud vill, i morgon tänker resa till gruvan i Svappavaara för att där tjänstgöra denna vår. Efter min avresa skall min gesäll efter bästa förmåga sköta min plats. Jag lever i gott hopp om att mina nådiga herrar vill fortsätta visa mig välvilja och ber att man för min räkning låter köpa det som står på den bifogade minneslistan, samt – om det går att finna – sända mig några stycken lancetter eftersom de jag fick förra sommaren är inte av bästa sort och kommer, såvitt jag kan se, inte längre att vara användbara. Om sådana inte finns att få i Stockholm, ber jag ödmjukast att herrarna patroner visar mig den stora vänligheten att låta beställa ett dussin från Holland. Min hustru ber också att herrarna patroner ville sända henne en brännvinspanna som rymmer en halv tunna. Hon lovar att efter förmåga ersätta detta. Och jag förblir med tacksamhet mina nådiga herrars tjänstvillige tjänare. A. Fleischer kirurg

Gruvolyckor och svåra skador

Anthoni Fleischer skriver den 9 maj 1663 när han återkommit till Torneå att han låtit sin gesell bli kvar i Svappavaara för att sköta tjänsten. Rörande tillståndet vid bruket förmodar han att skrivaren vid bruket redan meddelat patronerna. Han beskriver olyckor som nyligen drabbat anställda vid bruket men uppger att de patienter som nyligen drabbats enligt honom *Gudhi loff* inte drabbats av större beskadigelser utöver Jöns Olssons son som fått ett trästycke genom skallbenet så att underliggande hud *Duram et Piam Matrem* – hjärnans skyddande

hinnor – slagits igenom.[1] Skador av detta slag var i regel livshotande. Kirurgen kunde försöka avlägsna främmande föremål och benfragment och därefter behandla såret med salvor och förband, men möjligheterna att rädda patienten var små. Ett annat fall gällde en soldat som träffats i huvudet av stenar som lossnat från bergväggen. Denna skada tycks ha varit mindre allvarlig då inga flisor uppges ha blivit kvar i skallen utan med hand kunnat uttas genom Duram et Piam Matrem och patienten förväntas tillfriskna om Gud vill. Denna skada som bedömts som mindre allvarlig visar hur även mindre ras i gruvan kunde orsaka svåra sår.

Fleischer uppger vidare att åtskilliga arbetare drabbats av en hetsig feber bland annat Frans Servio och hans kamrater vid masugnen. Bruksinspektören Olof Larsson Mört vid masugnen som också drabbats *skiljdes dock från denna världen*. Hans blod vilket Fleischer den tredje dagen av hans sjukdom avlät hade förvandlats till ett gräsgrönt vatten - vilket tyder på att han drabbats av sepsis - och han levde bara 8 dagar. Vidare uppges att många vid gruvan som lider av skörbjugg hade behandlats med purgation - tarmrening – och fått pulver, mjölk och indurerade salter. Beskrivningen ger en ovanligt konkret inblick i hur sjukdomstillstånd kunde uppfattas och tolkas av en praktiserande kirurg på 1600-talet. Sådana olyckor och sjukdomar var sannolikt vanliga i den hårda arbetsmiljön vid gruvan och masugnen i Junosuando.

En kirurgs arbete i 1600-talets gruvmiljö

Anthoni Fleischer titulerar sig själv som *chirurgus*. På 1600-talet var kirurgen i regel en praktiskt utbildad barberarkirurg snarare än en akademiskt skolad läkare. Hans arbete bestod främst av behandling av yttre skador, sår och benbrott, men också av olika former av medicinska ingrepp. Bland Fleischers behandlingsmetoder ingick åderlåtning och blodtappning som grundade sig i den dåtida uppfattningen att sjukdomar kunde bero på obalans i kroppens vätskor. Han använde också purgation – laxermedel eller utrensande mediciner – ofta i form av pulver framställda av olika växter. Vid sårskador försökte kirurgen först avlägsna främmande föremål, såsom träflisor eller stenfragment. Därefter behandlades såret med salvor eller omslag, ibland baserade på honung, vinäger eller olika örter som ansågs ha läkande eller sammandragande verkan.

Brevet visar också hur skörbjugg var utbredd bland arbetarna. Sjukdomen, som i dag är känd som en följd av C-vitaminbrist, behandlades av Fleischer med purgerande medel, olika pulverpreparat, mjölk samt vad han kallar *indurirten Atrament et Salia*. Uttrycket tyder på mineralbaserade läkemedel, sannolikt järn- eller vitriolpreparat som ingick i den tidens så kallade iatrokemiska medicin.

Kirurgen behövde även särskilda instrument. I ett av breven ber Fleischer sina patroner köpa in nya lansetter från Holland eftersom de han hade fått från Stockholm var av dålig kvalitet. Lansetten var ett litet men mycket skarpt instrument av stål, avsett för åderlåtning och andra mindre kirurgiska ingrepp.

Sammantaget visar breven en kirurg som arbetade med de metoder och kunskaper som stod till buds i sin tid. I den avlägsna miljön fick han hantera allt från gruvolyckor och svåra sår till epidemiska sjukdomar och näringsbrist – ofta med begränsade resurser och långt avstånd till medicinsk expertis.

[1] Jöns Olofsson Stålnacke från Västlandsbruk var gruvfogde i Svappavaara.

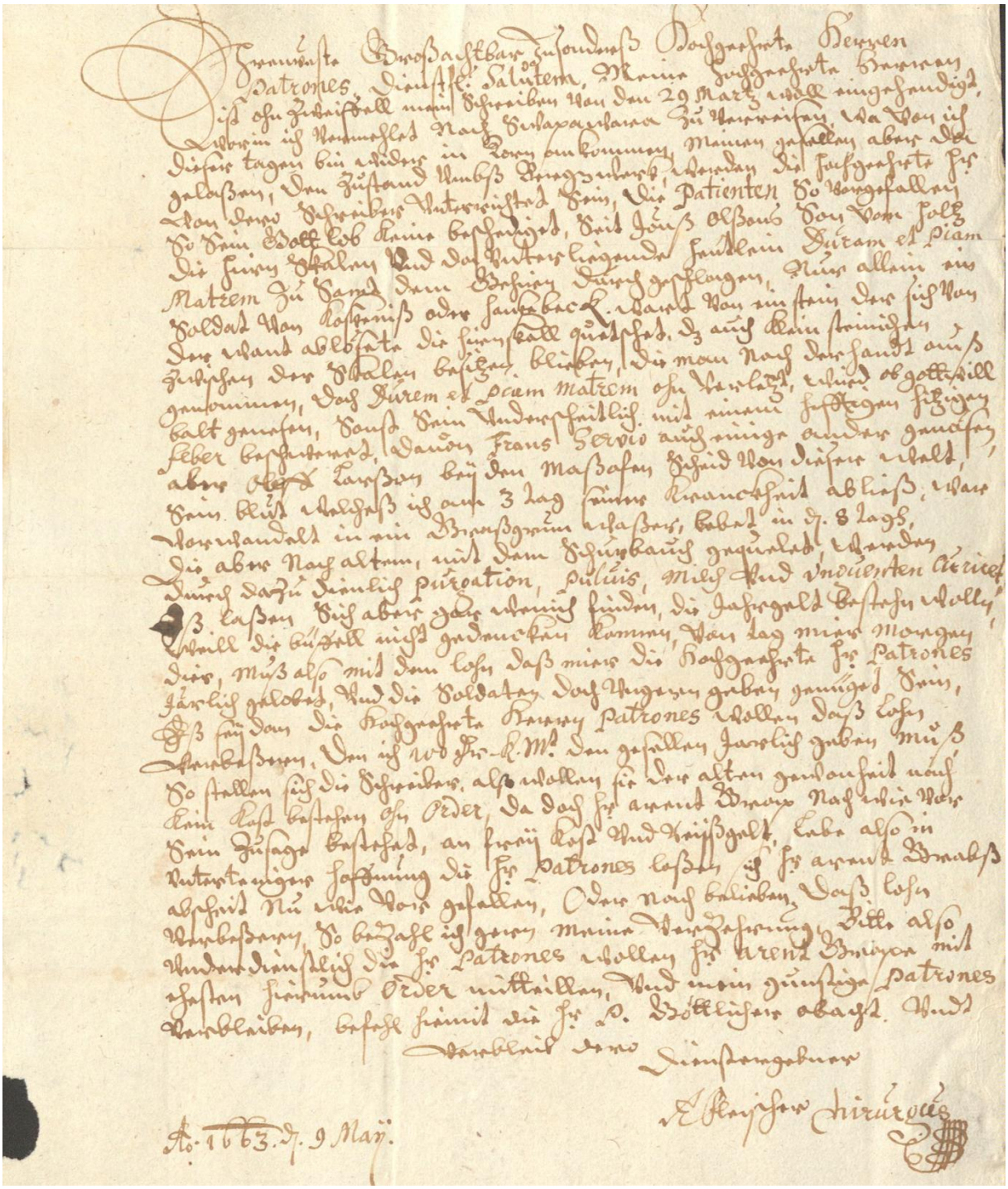

Figur 1. Fleischers brev till Mommarna den 9 maj 1663.

Barberargesällen som försvann

Henrik Corth som Fleischer lämnat kvar i Svappavaara för att verka som bardskärare tycks inte ha trivs i den ödsliga bygden enligt ett brev från Fleischers hustru Catharina Pastor till bröderna Momma den 12 juli 1663. Hon anger i brevet att maken för någon tid sedan antagit Henrik Corth som gesäll och för hans torftighets skull gett honom två årslöner och 50 daler om året samt förnöjt honom med medikamenter. Gesällen som nyligen kommit ner från bruket med mäster Baltzar Thun hade lurat henne att han snart skulle resa upp igen men att

han först måste till Kalix för att slå åder på en kapten. Därefter skulle han följa mäster Baltzar upp till bruket. Han hade också sagt att han skulle fria till Thuns yngsta dotter.

Catharina ber i brevet sina patroner att för Guds och rättvisans skull skulle låta ta fast gesällen om han kommer till Stockholm och låta honom bli förvarad i kronans fängelse tills hennes man, som inom kort väntas åter från Kajaani, kan skicka över ett skriftligt besked om hur stor skada Henrik Corth gjort på verksamheten. Hon misstänkte också att han förutom Fleischers medikamenter också tagit pengar från bruksfolket.

Brevet visar hur sårbart det medicinska arbetet kunde vara i ett avlägset brukssamhälle. Kirurgens utrustning bestod till stor del av läkemedel och instrument som måste transporteras långa vägar. När gesällen försvann med medicinerna innebar det därför inte bara en personlig förlust utan också ett praktiskt problem för verksamheten. Catharina nämner också att Fleischer vid denna tid befann sig i Kajaani vilket ger en bild av hur kirurgen kunde röra sig över stora geografiska områden i tjänsten.

Anthoni Fleischers mediciner

Förutom kirurgiska ingrepp, såsom behandling av sår och benbrott, praktiserade Fleischer även samtidens medicinska teorier, vilka ofta omfattade åderlåtning samt användning av laxermedel, örter, mineralpreparat och olika salvor. Han behövde därför både kirurgiska instrument och ett litet apotek med läkemedel. För att fylla på medicinlagret efter gesällen Henrik Corth rymning synes Fleischer enligt ett brev skrivet till bröderna Momma den 11 oktober 1663 genom Mommornas skeppare Hans Hansson Wass från Stockholm fått en uppsättning medikamenter, men de var inte tillräckligt. Han skriver:

Högaktade och i synnerhet högt ärade herrar beskyddare, mina tjänstehälsningar. Jag vill härmed tjänstligt låta mina högt ärade herrar veta att Hans Hansson Wass överlämnat de mediciner som skickats till mig, men de är inte tillräckliga för att bota den skada som den bortlupna skälmen orsakat mig. Därför ber jag nådigt att mina beskyddare skyndsamt låter skicka med Torneåborgare [med skutor från Stockholm] *de mediciner som anges i memorialet. Jag är och förblir mina högt ärade herrars trogne tjänare till kropp och själ A. Fleischer*

P.S.

Den 11 oktober lade sig skeppet Tornö stad i sundet och fortsatte sedan med nordligt väder allt tills den dag Gud låter allt tas väl upp ur skeppet.

Brevets avslutning antyder att skutan Tornö stad lämnat Torneå den 11oktober 1663. Den av Fleischer skrivna medicinlistan i Figur 2 inlämnades på Mommornas kontor i Stockholm den 11 november 1663.

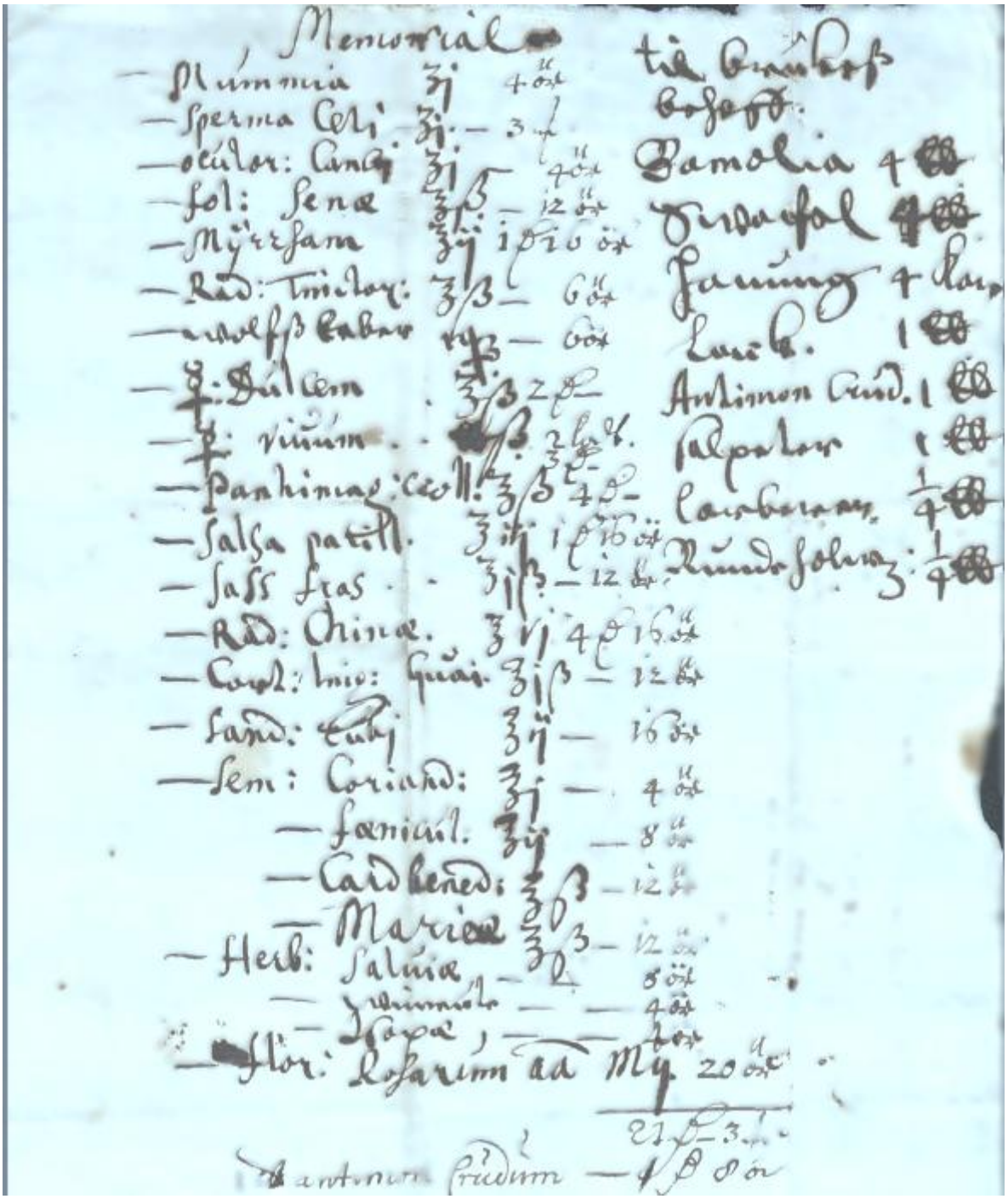

Figur 2. Memorial över beställning av mediciner för brukets behov 1663.

Medicinlistan är skriven på en blandning av latin med tysk apotekarstavning och beteckningar samt enstaka svenska ord. De olika medikamentens vikter anges i uns, halva uns och skålpund samt priset i öre. Den totala kostnaden uppgick till 21 daler och 3 penningar samt 1 daler 8 öre för antimon.

Flera av preparaten var vanliga i den tidigmoderna farmakologin. Ett exempel är Mummia, ett pulver framställt av mumifierade kroppar eller bituminösa ämnen från gravar. Under 1500- och 1600-talen ansågs detta ämne ha läkande och blodstillande egenskaper och förekommer ofta i europeiska apotekarlistor.

Ett annat exotiskt ämne är Sperma ceti, det vill säga valrav från kaskelot. Ämnet användes i olika salvor och läkemedelsblandningar. Tillsammans med sådana animaliska produkter förekommer flera mineraliska och kemiska preparat, exempelvis vitriol, svavel, antimon och salpeter. Dessa ingredienser speglar inflytandet från den så kallade iatrokemin – en medicinsk riktning som under 1600-talet betonade kemiska ämnen och mineraler i behandlingen av sjukdomar.

En särskilt karakteristisk ingrediens är Hydrargyrum dulcis, det vill säga det kvicksilverpreparat som senare kom att kallas calomel. Ett annat kvicksilverbaserat preparat var Hydragyrum vinum - kvicksilver vin. Dessa läkemedel användes i stor utsträckning under denna tid, inte minst mot olika hudsjukdomar, cyfilis och infektioner.

Samtidigt innehåller listan många växtbaserade läkemedel som länge haft en plats i den europeiska läkekonsten. Här finns exempelvis senna, ett välkänt laxermedel, samt myrra, salvia, isop, fänkål och koriander. Även mer exotiska växter förekommer, såsom sarsaparilla, sassafras och kinarot, vilka under 1500- och 1600-talen importerades från Amerika och Asien och ofta användes i renande eller blodrensande kurer. Vinruta användes som ett medel för smärtlindring och som kramplösare. Bland de mer ovanliga ingredienserna finns också Wolfs Leber, bokstavligen varglever. Animaliska läkemedel av detta slag förekom i äldre medicin och ansågs ibland ha särskilda kraftgivande eller skyddande egenskaper. Slutligen innehåller listan mer vardagliga ingredienser såsom honung, vin, rosenblad och olika hartser. Dessa kunde användas som bas i salvor, tinkturer och andra beredningar.

En medicinsk värld mellan natur och kemi

Fleischers medicinlista visar tydligt hur 1600-talets medicin befann sig i ett skede där flera traditioner möttes. Den äldre örtmedicinen levde kvar sida vid sida med animaliska läkemedel och de nya kemiska preparat som introducerades genom den iatrokemiska medicinen. För en kirurg verksam vid gruvorna i norr var denna blandning av läkemedel sannolikt nödvändig. Han måste kunna behandla sårskador, infektioner, feber och näringsrelaterade sjukdomar som skörbjugg med de medel som stod till buds. Samtidigt visar listan att även ett avlägset brukssamhälle som verksamheten kring Kengis bruk och Svappavaara koppargruva var knutet till ett vidsträckt handelsnät. De läkemedel som Fleischer efterfrågade kunde ha sitt ursprung i området kring Medelhavet, Asien eller den Nya världen, men nådde till slut även de nordligaste delarna av det svenska riket.

Översikt över Fleischers medicinlista (1600-tal)

Typ	Preparat	Ursprung / innehåll	Användning i 1600-talets medicin
Animaliskt	*Mummia*	Pulver av mumifierat material	Ansågs stoppa blödningar och stärka kroppen
Animaliskt	*Sperma ceti*	Valrav från kaskelot	Salvor, läkemedelsbas
Animaliskt	*Wolfs Leber*	Varglever	Kraftgivande eller skyddande medel

Typ	Preparat	Ursprung / innehåll	Användning i 1600-talets medicin
Mineraliskt	*Vitriol*	Metalliskt sulfat	Sårbehandling, kemiska preparat
Mineraliskt	*Hydrargyrum dulcis*	Calomel (kvicksilverpreparat)	Renande och medicinska kurer
Mineraliskt	*Sulphur*	Svavel	Hudsjukdomar, salvor
Mineraliskt	*Antimon crudum*	Rått antimon	Kräk- och reningsmedel
Mineraliskt	*Salpeter*	Kaliumnitrat	Ingrediens i olika medicinska blandningar
Växt	*Folia Sennae*	Senna	Starkt laxermedel
Växt	*Myrrha*	Myrra	Antiseptiskt, sårbehandling
Växt	*Radix Turpethi*	Turpethrot	Kraftigt laxermedel
Växt	*Sarsaparilla*	Smilax-rot	"Blodrenande" kur
Växt	*Sassafras*	Bark från sassafraträd	Feber och reningskurer
Växt	*Radix Chinae*	Kinarot	Kroniska sjukdomar, hudbesvär
Växt	*Sandelträ*	*Santalum album*	Aromatiskt läkemedel
Växt	*Korianderfrö*	*Coriandrum sativum*	Matsmältningsbesvär
Växt	*Fänkål*	*Foeniculum vulgare*	Magmedicin
Växt	*Benediktört*	*Cnicus benedictus*	Febermedel
Växt	*Muskotblomma*	*Myristica fragrans*	Aromatisk medicin
Växt	*Salvia*	*Salvia officinalis*	Allmänt stärkande
Växt	*Isop*	*Hyssopus officinalis*	Hosta och luftvägar
Växt	*Vinruta*	*Ruta graveolens*	Kramplindrande
Växt	*Rosblad*	*Rosa gallica*	Salvor och drycker
Hartser / baser	*Benzoin*	Harts	Salvor och rökelse

Typ	Preparat	Ursprung / innehåll	Användning i 1600-talets medicin
Basmedel	*Honung*	Naturligt sötnings- och konserveringsmedel	Sårsalvor
Basmedel	*Vin*	Extraktionsvätska	Tinkturer
Harts	*Lacca*	Shellack	Bindemedel i preparat
Fossilt	*Bärnsten*	Succinum	Pulver i läkemedel
Växt	Runda pinnar	trä	åderlåtning

Avslutning

De få bevarade breven från kirurgen Anthoni Fleischer och hans hustru Catharina Pastor ger en ovanligt levande bild av livet kring gruvdriften i Tornedalen på 1660-talet. I verksamheten kring Svappavaara koppargruva, masugnen i Junosuando och anläggningarna vid Kengis hammare möts människor från olika delar av Europa. Mitt i denna internationella men utsatta miljö arbetade en kirurg vars uppgift var att behandla olyckor, sjukdomar och epidemier i en av rikets mest avlägsna industriella utposter. Breven visar också de praktiska svårigheter som följde med arbetet. Mediciner och instrument måste beställas från långt håll, personal kunde försvinna – som i fallet med gesällen Henrik Corth – och sjukdomar och skador var ofta svåra att bemästra med tidens begränsade medicinska kunskap. Samtidigt visar Fleischers medicinlista hur även ett avlägset gruvsamhälle stod i förbindelse med vidsträckta handelsnät som förde läkemedel från Europa, Asien och den Nya världen till Norrlands inland.

Anthoni Fleischer framträder därför inte bara som en enskild kirurg utan också som en representant för den tidiga medicinska verksamheten i de nordliga bruksbygderna. Genom hans brev får vi en sällsynt inblick i hur sjukdom, olyckor och behandlingar hanterades i vardagen vid de första försöken till storskalig gruvdrift och metallframställning i Tornedalen.

Källor

RA Momma-Reenstiernasamlingen vol. E2526

Mantalslängder och rättsakter för Torneå stad och Övertorneå socken

Länsräkenskaper för Härnösands län och rättsakter från Härnösands rådhusrätt